

LA FIGURA DEL GENERAL ESTARTÚS

Jordi Moret Marguí

No ens ha de fer estrany que la figura de l'Estartús s'esvaís aviat de l'escena política. Cal tenir present que era un home d'una enteresa total, i que per damunt de carlins i liberals, no s'avingué mai a fer el joc als qui mancats d'escrúpol i desbordats de concupiscència es desentengueren dels principis que deien defensar i, sense possibilitat de triomf, guerrejaren en va o per fer el fatxenda.

Estartús, al final, preferí quedar-se al marge de la contesa, ans que traïr les seves conviccions més profundes. Entotsolat i lúcid, va escriure un Memorial adreçat a D. Carles justificant la seva retirada, que no fou cursat, i va deixar la seva documentació d'escrits, oficis numerats, cartes i algunes proclames, que sense dubtar del seu valor històric s'han conservat.

Aquest Memorial concordant amb les dades provinents de l'Arxiu Militar de Segòvia, i també amb el que diu la història, han servit per reivindicar la seva actuació sens màcula.

Doncs ja en vida, possiblement ignorat per ell mateix, uns informes provinents de la Capitania General de Catalunya diuen: *...que dotado del mayor espíritu de conciliación, ha evitado siempre la efusión de sangre en encuentros infroctuosos, captándose la estimación de los hombres sensatos de todos los partidos; y por último que ha prestado y continua prestando grandes servicios a favor de la paz y la unión de todos los espanoles... Barna, 25 Abril 1876.* Firmado.

Actualment dins dels comentaris que va fer la premsa davant del llibre dedicat a l'Estartús, he escollit un dels que més li hauria plagut:

Estartús, època romàntica, durant el primer exili (1840-1846)

...Por encima o más allá de sus ideas políticas, destacó por sus valores morales en pro de la defensa de su país. Tres guerras y cinco exilios son el telón de fondo de una vida que que acabó sus días el 28 de diciembre de 1888 y cuyo catalanismo, al margen de etiquetas o adjetivos, fue indudable. Se negó, asimismo, a participar en el juego de quienes renegaron de sus ideales y se desentendieron de los principios que decían defender.

Aquesta vida èpica i abnegada és la que ve a continuació, abreujada, i sense que hi hagi càpigut com en un llibre, tots els escrits, oficis, i part de la història explicada per ell mateix, amb les costums, llegendes i narracions de sabor vuitcentista, que pal·lien la guerra i festegen la pau. Pau, que sense tot això, també arriba supeditada a la pràctica del més pulcre cristianisme i amor a Catalunya.

BREU RELAT COMPLET DE LA HISTÒRIA DEL GENERAL ESTARTÚS

Escarrassats pels menesters del viure quotidià, oblidem sovint-dins el patrimoni de la història-, els valors morals i els sacrificis dels nostres avantpassats. Aquests, portadors de la síntesi i el caràcter intern genètic, són la llavor d'on prové el nostre poble.

En l'antic vescomtat d'en Bas, dintre l'actual Garrotxa, trobem dos personatges preeminents: el cabdill Verntallat, redemptor dels remences, de transcendental importància, i el carlí Estartús, que, per manca de biografia se'ns fa difícil comprendre la seva increïble lluita per la tradició i els furs de Catalunya.

Per aquest motiu, i amb aquest pròleg, l'any 1992 vaig publicar el llibre titulat *ESTARTÚS, UN GENERAL DE LA GARROTXA*, escrit per donar-lo a conèixer a través d'una lectura fàcil i assequible per a tothom, amb un caire costumista i de novel·la, sense apartar-se del seu rigor històric.

No obstant això, aquesta història restava incompleta, ja que, entre els documents i escrits originals, ordenats i guardats pel meu estimat pare, es conserva encara l'esborrany d'unes memòries escrites pel mateix Estartús de la darrera carlinada, que, ignorant el motiu, s'estronquen sobtadament.

Cercant les dates per completar-les, el temps ha volat...!, no ho ha pas fet en va, sinó per continuar cercant a través dels arxius la continuació d'aquest història.

I, sortosament el mes d'abril de l'any 2000, rebo la documentació que, degudament sol·licitada, em remet l'Arxiu General Militar de Segòvia; composta de 28 folis, on hi he trobat no solament una concordança documental, sinó també tot el necessari per concloure i completar dignament la història del general Estartús.

INFÀNCIA I ESTUDI AL SEMINARI

Nat a Sant Privat d'en Bas el 21 de setembre de l'any 1808. Era fadrister del mas Estartús, pairalia esmentada enllà de 1317.

Sant Privat era un poble poc comunicat però sí influït pels esdeveniments com la sequera, la mala collita de l'any 1821 i les noves contribucions, que augmentarien els desgavells d'aquella època, qualificada d'ominosa.

La ferma creença en un Déu perfecte, absolut i infinit, que no pot enganyar-se ni enganyar-nos, adreçà el jove Estartús cap al seminari.

El canonge Benet Tristany, al costat del mercedari Magí Ferrer, assetjaven el jovent del clergat per guanyar-los a la Santa Causa a favor de Don Carles en defensa de la religió i vindicar la llibertat i els furs de Catalunya.

En el recés del seminari, per al destacat Estartús les notícies corrien plenes d'esperances bel·licoses. Els seus amics ja li havien insinuat que el seguirien. I, a final de l'any 1833 va fer la primera vetlla d'armes al santuari de Rocacorba.

PRIMERA GUERRA

El duel a mort havia començat i el 23 de febrer amb el grau de tinent actua al front d'una partida. Per les seves gestes ascendeix a capità i sense tardar, pel juliol de 1835, per mèrits de guerra és ascendit com a primer comandant del 1r Batalló de l'Empordà.

Estartús amb les seves forces, s'uní amb les de Guergué i assetjaren, dels dies 6 al 9 d'octubre de 1835 *la plaça d'Olot* sense aconseguir entrar-hi.

Per aquesta feta, s'atorgà a la vila el títol de *Molt Lleial*.

Després en moltes altres accions el rei Carles, acompanyat de l'infant, feia entrada a Solsona, on l'Estartús li retia vassallatge.

Pel maig de 1837 els atacs a Vilafant, Sant Joan de les Abadesses, Puigcerdà i Cardona, no donaren resultat.

Amb la vinguda, destitució i mort tràgica del comte d'Espanya a primers de juliol, derrotat i malalt, Cabrera va emprendre la retirada a França.

Abans de creuar la frontera, Cabrera va reunir els vocals de les juntes per acusar-los davant d'oficials i tropa, del seu mal comportament, tot elogiant Brujó i Estartús. El 14 de juliol entraren a França més de quinze mil combatents.

PRIMER EXILI

La seva joventut l'empeny cap a les aventures amb traça de romanticisme i amor.

SEGONA GUERRA, DITA DELS MATINERS

Nom popular, per haver-se aixecat, fora de temps, a lluitar a favor de Carles VI, que ostentava el títol de comte de Montemolín.

L'any 1846, el coronel Estartús va entrar a Catalunya a lluitar de nou a favor dels furs i contra l'opressió centralista.

El general Pavía en no poder haver a l'Estartús es va revenjar contra la família d'aquest, conforme més extensament s'explica en el llibre.

El 10 d'agost de 1848, Josep Estartús, amb 300 homes, va entrar i ocupà la població d'Olot. Sense cap violència ni represàlia, no va fer presoners ni va perillar la vida del comandant de la plaça.

El dia 13 de desembre de 1848 va lliurar un gloriós combat davant l'emmurallada vila de Sant Llorenç de la Muga.

Després es reuní amb en Cabrera, que atacà i entrà a la vila de Ripoll. A l'any 1849, en Cabrera va reorganitzar l'exèrcit en quatre divisions.

La primera era formada pel comandant general, el brigadier Josep Estartús.

Els dies 26 i 27 de gener de 1849 tingué lloc l'acció del Pasteral, on Cabrera és ferit, i mentres cercava un bon refugi, Estartús per cobrir-li la retirada, simulà una falsa pista a través del Montseny.

Més tard, Cabrera digué: *que de haberse logrado era fruto de un prolijo estudio del terreno y de una actividad incansable.*

El capitost Estartús amb una força de 300 infants i 70 cavalls, restes de la primera divisió, es veié obligat a passar la frontera pel coll de Malrem.

SEGON EXILI

Sense entrar en detalls, ell, com tots els montemolinistes, l'empresonaren i l'expulsaren de França cap a Itàlia. Al retornar a França contacta amb la doctrina d'un *catalanisme avant la letre.*

ALÇAMENT DEL 1855

Estartús i Marçal varen entrar a Espanya amb 150 homes després de dictar fermes proclames, reproduïda una d'elles en el llibre dedicat a aquest general. La joventut no va respondre. La forta persecució va fer fugir a molts; que com Borges i Estartús, varen poder arribar a França. D'altres foren afusellats. Abans de traspasar la frontera una bala no occidora él va despedir tot fregant l'hi el pit.

TERCER EXILI

Influït pels absolutistes amics d'en Cabrera, amb certa prevenció històrica es va traslladar a Anglaterra.

Per al carlisme, Anglaterra fou de transcendental importància, perquè aquests capitosts, a més de la seva experiència, influïts per l'ambient modern, optarien per un tradicionalisme constitucional i democràtic, amb un ampli sentit de tolerància, contrari a l'absolutisme.

Sense descriure les seves aventures de cavaller errant, l'enyorança va contribuir a que s'acollís a un indult i, en el mes de desembre de 1850, es va repatriar.

RETORN A SANT PRIVAT D'EN BAS. COSTUMS

Valga'm Déu, quin enrenou al mas Estartús! Era una diada de desembre de l'any 1859. El brigadier don Josep retornava de llunyanes terres.

Tenia aleshores 48 anys, i estava ple de vida i força. El reberen amb els braços oberts el seu germà i els seus nebots, i després gairebé tots els masovers, molt respectuosament. En especial en Mon, la Guida, l'avi Mayolica i la Pepa Pistrava, sempre recordats, fent voleiar gorres i barretines, com si mai no l'haguessin vist.

L'escardalenc Mon solia anar cofat amb un barret de pell de conill per a tancar la calba i portava brusa blava. Era gandul i enginyós, i per tal de no treballar la terra feia tots els petits oficis del poble: barber, matador de porcs, *curandero* i músic de secà.

Aquesta última habilitat la feu sentir, com a benvinguda, amb el so penetrant del seu violí, tan rònec com ell mateix, amb més dolçor que harmonia. Les seves notes intrincades, entre el sonor alè fred de les muntanyes, s'esmunyien com la volada dels ocells, a la fi, tots junts s'aplegaven igual que la família, estarrufats dins la pairalia.

En aquell temps la casa pairal era el fogar de la tradició genuïnament muntanyenca, el lloc on se servaven els costums i els rituals de la vellúria.

A continuació, donada l'extensió, sols esmentarem els noms d'algunes d'aquestes com: *Festa del Roser, Enterraments i caps de dol, Núvies i bodes.*

ALÇAMENT DEL 1869

Des de París, el rei Carles VII nomenà al brigadier Estartús mariscal de camp i comandant general de la província de Girona.

Per la correspondència, es demostra clarament que Estartús vetlla les conspiracions del capità de la Guàrdia Civil D. Miquel Quintana, que comanda gairebé tota la guàrdia de la província, i del tinent Cortacan, que està de guarnició al castell de Sant Ferran de Figueres, i que diu comptar amb nou companyies, amb l'oficialitat, l'artilleria i la cavalleria.

La demora permeté el coneixement segons es desprèn del despatx adjunt: *Cónstame hay reunidos en esta frontera con complicidad autoridades francesas, dos mil hombres. Un Duque de incógnito, Estartús, Tarragona, y otros diez cabe-cillas. Esperan entrar esta semana, por Camprodón, muchas armas por conducto Brigadier Gobernador de Figueras, para su gobierno. Prax.*

En efecte, amb data de 22 d'agost Estartús es va situar estratègicament al front d'una patrulla pels voltants d'Olot. Amb un encès tiroteig fou encalçat i el 4 de setembre, prop de la frontera, va resultar ferit per un tret a una cama. El seu

assistent el conduí a l'interior d'una cova, a més de netejar amb molsa i cobrir amb herbes el rastre de sang.

Ferit i vençut a dins d'aquell catau, sense l'ajuda del metge ni del cirurgià, durant 48 dies l'assistent tingué cura d'alimentar-lo principalment amb pa, formatge i raïms. Amb prou feines guarit, emprengué la marxa.

Tot ranquejant, ferm i coratjós; viatja a través de França fins a Suïssa.

QUART EXILI: SUÏSSA.

Allí, va anar a l'encontre d'en Carles, que residia a *La Tour de Peilz*, on ben rebut pels seus reis, fou una de les persones que compartiren la intimitat d'en Carles, no desdint del bon concepte en què era tingut dins el prudentíssim cercle d'amistats palatines.

Na Margarita, en conèixer la seva incipient gravidesa, estava desitjosa d'un hereu. Davant d'un viatge a Roma perquè el Sant Pare beneís el fruit reial, les dames més influents cercaren un acompanyant, tal com volia en Carles. La fina percepció dels ideals dintre el misteriós secret de l'ànima femenina fou determinant per a elegir Estartús.

En la Roma paternal, enmig dels timbals i els cants en llatí dels soldats del Papa, tingué lloc en el Vaticà l'audiència del Sant Pare Pius IX i la cerimònia de la benedicció. Uniformat de mariscal de camp, en nom del seu rei, Estartús va presentar al pontífex la jove i futura mare Na Margarita, acompanyada de les seves dames ricament abillades, per obtenir les gràcies i els desitjos que els reis de la terra demanen, sotmetent-se a la voluntat i designis del cel.

Va continuar exercint algunes missions palatines a Venècia i a *La Tour* fins que el 18 d'abril es va celebrar l'Assemblea de Vevey. Reunits en aquesta població un centenar de prohoms del carlisme, acordaren separar en Cabrera del partit.

L'endemà, per ordre del rei, Estartús es reuní amb la resta dels oficials per tractar d'assumptes militars i sense deixar el seu treball tracta amb els Legitimistes francesos la compra d'armes.

En el seu descans animat pel sumptuós ambient palatí i per les noves amistats femenines, li recordaria les hores més plàcides de la seva vida al costat de la seva amiga Jerka Branitza. Però les últimes passions d'home per a fundar una família són dominades per l'abnegada servitud a la Pàtria, que ara, l'any 1872, el crida novament per quinta vegada al camp de l'honor.

TERCERA GUERRA

El rei Carles VII nomena general en cap de l'Exèrcit General de Catalunya al seu germà, l'infant Alfons de Borbó.

Aquest, abans de la seva entrada, va nomenar un comandant general interí, càrrec que, junt amb el de secretari, alternarien els generals García, Rafael Tristany, Hermenegildo Cevallos i Eustaquio Díaz de Rada.

El quarter general es movia amb cautela per les pirinenques encontrades del Vallespir, el Conflent i el Rosselló, amb el títol de *Frontera de Catalunya*.

COMANDANT GENERAL DE LA PROVÍNCIA DE GIRONA

Estartús que residia a Suïssa, havia estat nomenat, l'any 1868, mariscal de camp amb la Gran Creu de *San Hermenegildo*, i a primers de l'any 1872, per ordre del rei Carles, va ocupar el càrrec de Comandant general de la província de Girona.

CATALUNYA VOL ÉSSER UNA

Ell, no obstant això, preferia ser general de divisió sota el comandament d'un Estat Major general, per a tot el Principat, ja que Catalunya volia ser una, i així ho va exposar al seu amic, el general Cevallos.

El general el va tranquil·litzar dient-li que li estava preparant el terreny però, Estartús no es fiava gaire dels mateixos que l'enganyaren l'any 1869.

Desgraciadament, no es va equivocar. En entrevistar-se amb el seu cap superior, el general Díaz de Rada, aquest li va imposar com a segon el coronel Savalls. En aquella diada de Reis, 6 de gener, això no era cap bon present.

Estartús va advertir que Savalls amb la seva conducta el faria dimitir.

- *Si le falta, fusílelo usted* - li digué el general.

- *Yo bien sé que ha de faltarme, pero también sé que no he de fusilarle, porque pudiendo V.V. evitarlo no lo evitan.*

A més dels enllaços, compareixia Orri per escoltar-lo amb 22 homes, mentre ell indagaria on parava la Junta.

Pel camí es va assabentar de la desfeta de Solanich i, a la fi, en una casa del pla d'Olot, va trobar amagat el Sr. Solà, el factotum de la Junta.

- *Com estem?* - inquirí l'Estartús.

- *Jo no tinc absolutament res*, li respongué. *Demà celebrarem una entrevista, i d'aquí a tres dies li donaré compte del resultat.*

Passat l'astorament, el general, va dir molt amargament als seus homes: *Senyors, que cadascú torni al seu lloc. No ens tornarem a reunir fins a rebre una ordre meva, que serà de seguida que tingui les armes i els recursos que espero.*

Al mateix temps, D. Salvador Llach Illa, prop de la Bisbal, li comunicava que tan aviat com ell o en Savalls es deixessin caure per allí, posaria a la seva disposició uns cinc-cents homes. A tal lloc hi va enviar en Savalls, amb les degudes instruccions a complir. Però aquest, amb el seu grau de comandant segon de la província, anava per les seves. Així, es va fer amb les forces de l'Huguet, i també amb les del coronel Fontova. Al seu capritx va iniciar una guerrilla que destruïa els plans de l'Estartús, i aquest li dirigí un ofici, en el qual li recordava el deure

de respectar i complir les ordres. Si s'obstinava, l'obligaria a prendre decisions desagradables.

Per a informar de tot això, dirigí a Tristany, comandant general interí del Principat, els oficis corresponents que, junt amb altres comunicats obren numerats, (al final del llibre *Memorial inèdit*).

Estartús encara esperava, enlluernat per les promeses, els diners i els fusells que mai no varen arribar.

Tristany li va confirmar que ben aviat disposarien de 1400 fusells. També li ve prometre prendre les oportunes providències, que no degueren fer efecte, ja que Savalls va persistir com abans, obrant al seu aire.

Sense comptar amb en Savalls, la força disponible de quatre-cents homes era suficient pel pla de l'Estartús, que consistia a situar el capità Berga -amb 80 homes- a la carretera prop de les Preses per a atreure a una columna enemiga fins més enllà de Sant Privat d'en Bas.

Aquest poble era com una fortalesa, i en arribar la columna perseguidora es deturaria a la plaça, com ho solia fer, moment en què els voluntaris, ben parapetats els farien foc des de totes les finestres; sortint de dins l'església, cent homes a l'atac amb baioneta calada, i d'altres barrant-los la retirada, per caure al final presoners. Tristany, al matí del 7 de maig, dia de mercat a Olot, involuntàriament, i a la vista de tothom, havia format la tropa. El pla com a sorpresa, quedava així totalment invalidat.

FOC DE CASTELLNOU

No hi hagué més remei que l'endemà anar a l'encontre de la columna i esperar-la prop de la casa de Castellnou, al terme d'en Bas, on hauria tingut més baixes si un crit de *Viva el Rey* que llançà el Sr. Castelludo, no hagués descobert la posició dels atacants.

L'endemà, aquesta columna de lliberals ja no sortí d'Olot. Més endavant, hom sabé que, sense reforços, el cap no s'atrevia a patricular.

BLASME DE L'ANGELETA

Els dos generals anaren a l'encontre de Savalls. Estartús, muntat a cavall al davant de la seva tropa. En passar per Sant Esteve d'en Bas, l'Angeleta Esquena eixí a la finestra que donava a la carretera per a apostrofar el seu parent amb aquestes paraules que l'Eudald escoltà:

- *Ja hi tornes, gamarús? No tens encara experiència dels enganys dels teus reis i de la seva trepa? Més valdria que et cuidessis de conservar el que queda del teu patrimoni, en comptes de deixar-te engalipar i fer el fatxenda, per després, al final, haver de tornar-te'n a patir fam i fred per aquells mons de Déu, mentre els altres, més vius, se n'aprofiten i saber el dimoni on jau, i tu, burro fuscut, hi acabes de perdre la salut i el poc que et queda.*

I diu que el bon jan escoltà, orella baix, la ruixada, reconeixent la raó i la justícia del blasme, i limitant-se a contestar:

- *Que vols fer-hi Angeleta, si cadascú és com és, i aquest és el meu destí!*

Ronflant, cavall i cavaller anaren enllà d'aquell idíl·lic paisatge, sense cap més enemic, de moment, que el déu dels sipaios, sempre misericordiós.

ELS SIPAIS. ELS CARLINS QUE ELS MATI DÉU.

Aquets sipaios eren unes milícies que els anomenats liberals armaren per a lluitar contra els carlins. Tenien una paga de vuit rals i les espadenyes.

Els d'en Bas no es mogueren mai del poble, gaudint descaradament i sense exposar-se de la moma, i quan algú els cominava a eixir a la lluita, solien respondre tranquil·lament aquesta dita que ha quedat perpetuada:

Els carlins que els mati Déu!

PASSAR LES BAQUETES

Estartús es dirigí a Canet d'Adri. Allí l'esperaven els seus confidents per informar-lo. Aquesta vegada, un dels confidents es va equivocar i li va lliurar el despatx que duia per a en Deu d'Olot -el capitost republicà-, en comptes del que havia de donar a Estartús. Amb això va evidenciar que servia i cobrava d'ambdós bàndols. Un altre l'hauria afusellat, segons les lleis de guerra, però Estartús que coneixia el marro i no era sanguinari, s'acomentà amb fer-lo passar per les baquetes.

Amb les seves forces es dirigí a Santa Pau i tot seguit al santuari del Collell, de pas pel Sallent, on arreu li demanaven armes per a aixecar cadascú una partida.

Esgotats tots els recursos, el Sr. Solà se sentia impotent davant tantes peticions. Veient que no podia refiar-se de la Junta, Estartús va recórrer als seus amics. Aconseguí recaptar 200 duros.

Els 1400 fusells es varen reduir a 500 carabines Menieur, que havien de ser lliurades dintre quatre dies i que ...no varen arribar.

ARMES MUNICIONS I DINERS

Aquesta realitat ve explicada per l'ofici núm. 18 en el *Memorial inèdit*.

Després d'un llarg recorregut des de Vidrà, va arribar a Mieres, on l'esperaven per ordre expressa les companyies de Sala i Fontova i amb cent homes escollits es dirigí a Sant Joan les Fonts. Tot seguit va fer via a Santa Pau amb l'ànim de revisar totes les tropes per ordre de S.A.R.

Formades aquestes, sumaven uns vuit-cents homes. En Savalls va donar el crit de: *Visca Carles VII!, A baix l'estranger!*, i Vidal de Llobatera afegí un *Visca Estartús!* i un *Visca en Savalls!*

INDISCIPLINA

Estartús volia donar una lliçó de força i tenia un pla estratègic adequat, que en Savalls va dir que era una temeritat.

L'endemà, estant la força formada arribaren de França vuit individus que es presentaren directament a Savalls, entre els quals figuraven el fill del marquès de Sabatés i en Bonet, que eren els comissionats que Savalls havia enviat a S.A.R. per intrigar contra l'Estartús.

No obstant Estartús anava captant voluntaris, doncs una de les causes que més contribuïren a engruixir les files carlistes era la que amb el nom de llibertat, s'estaven ferint, cada dia més, els sentiments religiosos, i així no és estrany que un fill demani permís al seu pare *per anar amb els carlins a defensar, no la corona, sinó la Religió, que per això volia anar no amb en Savalls, sinó amb l'Estartús...*

Amb contínues marxex, es va trobar a Sant Pere de Torelló amb en Savalls, i van acordar batre una columna de sis-cents homes que rondava per aquells contorns.

Estartús, seguint el pla estratègic acordat amb en Savalls, però aquest sense mai pressa per obeir, es deixa sorprendre per l'enemic i va fugir a correuita. Sense remetre l'estat de les seves forces, Savalls presumia de tenir un batalló, quan apenes comptava amb tres-cents homes, mal armats i pitjor disciplinats.

La Junta Suprema del Principat va comunicar a Estartús la facultat de cobrar les contribucions ordinàries i també la col·locació de bitllets de l'Emprèstit, entre els carlins benestants.

Estartús, obeint aquesta disposició, va autoritzar als caps de districte el cobrament de les contribucions; però veient la cosa mal parada, va considerar que a la llarga, sense tenir una administració oficial ben constituïda, no hi faltarien els robatoris. Va demanar una llista oficial per districtes, i va assenyalar a cadascú d'ells la quantitat que calia pagar.

En no rebre contestació, al·lega que ell no volia fer de trabucaire i va preferir que el comandant Balust continués com sempre; demanant ajudes econòmiques als pobles, amb el benentès de reintegrar les quantitats prestades.

INTRIGA D'EN SAVALLS

Estartús rebé un ofici... La intriga havia donat resultat. Sa Altesa desitjava que ell donés el comandament interí a Savalls i passés a la província de Lleida, amb l'escolta que cregués necessària, a fi de reorganitzar-hi el moviment.

Vegem el que diu la història:

... màndose a Estartús que dejando a Savalls de jefe interino de Gerona fuese a Lérida, se pusiese si el estado de Torres no le permitía continuar, promoviera y organizase el alzamiento; pero Estartús no aceptó, excusándose en su edad

y sus achaques; más la verdad fue la rivalidad con Savalls. Aquesta rivalitat i la indisciplina no solament afectaven a Estartús, sinó que va arribar a l'extrem ...de inutilizar operaciones por celos contra Tristany i contra Castells.

...Don Alfonso escribía a Estartús de puño y letra, mostrándole la gran confianza que en él había tenido siempre por su decisión y conocimientos militares, confiando que iría a la prov. de Lérida, donde podía hacerse mucho y nada se había hecho. Estartús estava cansado no tenía fe en el triunfo de la Causa como le escribió el 15 de julio, y aunque muy desanimado, ofreció a Cevallos que continuaría sirviendo a Don Carlos. Pensó Don Alfonso en nombrarle su Secretario de Campaña, y se le expuso con razón, que privaría a Catalunya de uno de los pocos Jefes que había y protegería Savalls, que era un subordinado y no hacía más que lo que le daba la gana...

Això el faria dimitir, però no sense abans entrevistar-se amb el secretari general de S.A.R., que assabentat del conflicte li feia arribar sense demora un comunicat, en el qual li deia que tot es resoldría favorablement.

ACCIONS DE GUERRA

Castells confiava a reunir-se amb totes les forces de la província de Girona. Aquestes, abans d'arribar al terme de Sant Pere de Torelló, oïren dues canonades i tot seguit varen veure en Savalls com fugia i que, en lloc de dirigir-se a Vidrà on l'esperaven, empenia la direcció oposada. Era la columna del general Reina, composta de 600 soldats.

Estartús va acudir en auxili de Savalls. Va ordenar un moviment envolupant que efectuaren l'Orri i en Balust, i que obligà a retrocedir la columna en tota la línea, mentre l'envalentit Savalls carregava a la baioneta i els obliga a defensar-se a dins el poble, amb un foc granejat que va durar fins ben entrada la nit.

El general, atent a la situació, va ordenar a en Savalls que si la columna sortia de Torelló, es dirigís pel camí de Llaés a prendre posicions cap a la serra de Boi, i entre els dos procurarien de combatre-la.

El general va fer nit a Besora i en Savalls a Sant Quirze. Al matí, una canonada i un viu foc de fuselleria, cap a la part de Sant Quirze, feren sortir entremig d'una fumeia a en Savalls, sorprés de nou i fugint a la desbandada, sense acudir al lloc ordenat.

La columna enemiga disparava a mansalva contra els dispersos.

Estartús va prendre posicions i amb el toc de retirada aconseguí protegir-los i reunir-los. Així, l'enemic aturà el foc. Es retiraren a pernoctar a Sant Quirze. Al cap de poc compareix en Savalls, tan satisfet com si hagués guanyat una gran batalla.

- *Mai n'havíem mort tants!* deia rient.

Estartús li preguntà on tenia les forces.

- *Per aquells barrancs. S'han dispersat, i tant de bo els haguessin mort a tots. Els p. capellans en tenen la culpa. M'han fet oir missa i m'han fotut. Ja és la tercera vegada que em foten. El primer dia els envio a tots al c.*

Tothom va arreglar-se per menjar un mos, i l'endemà en Savalls va dir que pensava arribar-se fins a Vidrà per veure si reunia la força, i anava després al pla de Vic, a veure el mar.

Bé, li digue Estartús, però vigili més! I ara, digui, per què no va emprendre el camí que ahir li vaig assenyalar?

- *Perquè volia celebrar la festa de Sant Jaume, l'hi va contestar.*

MÉS INDISCIPLINA I FALTA DE RECURSOS

Aquest estirabot va acabar de convèncer Estartús que era impossible treure partit del seu segon, que es creia ja ser el cap superior de la província. Va comprendre que no podia ni devia respondre de les faltes del seu subordinat, i va reclamar la contraordre oficial per no passar a Lleida. Va demanar-la per escrit, advertint que sense ella era impossible d'aguantar més.

Amb data 17 de juliol rebé una carta de Cevallos, en la qual li deia que S..A.R., en vista dels motius per no passar a Lleida, els comprenia i que era el seu desig que romangués comandant de la província de Girona.

I afegia textualment per acabar diguent, l'original íntegre figura en el llibre *Memorial: Siempre ha de tocar a los catalanes el ser los primeros de entrar al baile, y los últimos de salir.*

Enmig de tantes trifulgues a la darrerria de juliol, encara emprèn les últimes batalles. I, veus aquí el que diu la història:

Peleando unidos Estartús y Savalls obligaron el 23 de julio a su contrario a encerrarse en Torelló, pero continuó Savalls sin querer obedecer las órdenes de aquel; fue derrotado el 25 en el llano de Rabell a pesar de habersele reunido aquel dia Castells, que también fue derrotado en Sallent y el mismo Estartús escribía que lo veía todo perdido.

DIMISSIÓ

La situación era crítica, ja que des de les províncies arribaven a Catalunya noves forces enemigues per combatre el carlisme.

Estartús, durant tres dies de treballs, dubtes i meditacions, va arribar a la conclusió:

Que, les Junes enganyaven al rei.

Que, per aquest fi, buscaven homes com en Savalls, que no tinguessin escrúpols a desmentir la realitat.

Que, en no admetre la seva dimissió, respecte a la negativa de traslladar-lo a Lleida, i sobretot en no donar contraordre oficial, tenia com a últim objecte obligar-lo a retirar-se espontàniament.

Que, davant el creixent orgull d'en Savalls, era impossible imposar-se i respondre de les seves faltes sense tenir contraordre oficial.

Que, segons la carta, sense armes ni més recursos que les contribucions, era impossible fer una guerra curta i eficaç.

Que el cobrament de contribucions sense una administració oficial responsable, a més de crear enemistats, proporcionaria un mitjà per a robar, en perjudici de la Causa.

Que de les últimes ratlles de la carta del general secretari es deduïa clarament que davant d'una retirada, en Savalls i d'altres com ell, no l'efectuarien sense abans, amb pocs miraments haver omplert les respectives butxaques.

Estartús, abans d'escriure l'última carta, es va passar la nit en blanc demanant al Cel que li il·luminés la intel·ligència.

A les sis del matí del dia 30 de juliol (1872), va agafar la ploma i escrigué al general secretari:

Exmo. Sr.:

Bien persuadido de que sin armas y sin recursos la resistencia sería temeridad, no debiendo ni queriendo ser responsable de la sangre inutilmente derramada y como tampoco no puedo ni quiero ser capitán de bandidos, hoy voy a dar el primer paso para acogerme a indulto con todos los que quieran imitar mi ejemplo, persuadido que tanto S.M. comprenderán que en tales circunstancias lo que parece una falta es un deber que me impone mi condición de cristiano.

L'indult concedit per Baldrich finia el 31 de juliol. Estartús pensà valer-se dels bons oficis de D. Francesc Montana, que en aquells moments s'esqueia ser el cap de Voluntaris d'Olot, i era un bon amic de la família.

Com a primera providència va enviar al seu nebot Josep a visitar el Sr. Montana, doncs en el cas d'acollir-se a l'indult, volia que l'informés sobre la validesa del termini.

- Digues al teu oncle que esperem en Baldrich el dia 4 d'agost i mentre la

En Cabrera i l'Estartús de paisà i sense medalles, simbolitzen la tendència democràtica durant el pacte de París 1875, per seguir després amb l'obra de pacificació.

petició no passi d'aquesta data pot estar segur que tot s'arreglaria satisfactoriament i ningú més que vostè i jo, en sabrà res.

En decidir-se, va cridar al malaguanyat baró de Fortiner, i després d'exposar-li la situació, li digué que ell ho veia tot perdut i estava resolt a acollir-se a l'indult, i com que no podia donar cap més consell tant a ell com a en Bonald, els suplicà que s'indultessin i passessin a França.

Acceptaren la idea i, l'endemà, el 3 d'agost, el seu nebot els presentà al senyor Montana, que els va atendre i s'ocupà de tot.

Aquesta manera de procedir, amb una clara visió de la realitat, davant d'una guerra perduda, representava avançar-se en tres anys al pacte de l'hostal de la Corda, i era com un intent de pau per evitar l'inútil vessament de sang.

Sense el comandament de l'Estartús, coincidint amb el que diu en Pere Coromines, en la tercera guerra civil en Savalls *havia sorgit impetuosament de les tenebres*, car en ocupar el lloc de l'Estartús, ja no el frenaria mai més ningú. I aquest autor amb una genial descripció, continua: *A Savalls no li importava perdre la guerra.*

El seu ésser fou escabornat a cops de mall, d'una matèria dura i feta exprés. Com la fusta d'alzina, posada en remull una llarga tongada i ressecada al sol, que sense perdre el seu semblant esponjós no hi ha fulla d'acer que s'hi clavi, i trenca la gúbia, i sols admet formes barroeres així era el cor d'en Savalls. Després d'afusellar els carabiners de Ripoll va dormir vuit hores com un soc (en el llibre del Memorial es detallen aquests afusellaments), 63 carrabiners a Llaes i 113 soldats a Sant Joan de les Abadesses.

Era gelós de la força que li calia, com nosaltres necessitem l'aigua i el pa. Ell havia fet valents, durs i despietats els seus homes.

No és estrany que una partida d'aquesta traça, comandada per en Miquel Cambó (a) Barrancot, capturés l'Estartús el dia 8 d'agost, a les sis de la tarda, dins el seu domicili de Sant Privat d'en Bas. L'honradesa d'aquest general els feia nosa.

CONDEMNNA A MORT I FUGIDA DE L'ESTARTÚS

En consell de guerra sota la presidència del tinent coronel Narcís Comadira, celebrat a Santa Pau, a les dotze hores del dia 9 d'agost, fou condemnat a ser passat per les armes, en el poble de més aprop i de major nombre de veïns. Reclòs a la rectoria de Falgons (Vall de Santa Pau), de moment fou ajornada la sentència per raó del moviment de columnes, i el dia 12 d'agost, mentre el caporal Esteve era dins la cuina preparant un brou, Estartús, en veure adormit el voluntari Ferriol Romà, va aprofitar aquest descuit per escapar-se.

El tinent coronel Narcís Comadira va donar ordres a la companyia que el

custodiava que es desplegués en guerrilla pels voltants de més d'una hora de distància. A les deu del matí es va saber que Estartús havia atravesat un torrent prop del mas Prudoy, però l'espessor dels arbres va impedir conèixer la direcció que prenia. A la nit sense deixar la boscúria, es va dirigir a Biert i, l'endemà, es van tenir notícies que a les dotze del migdia havia arribat a Banyoles. El tinent Caselles, encarregat de vigilar els carruatges en direcció a Girona o bé cap a Olot, no va comptar que Estartús, a través del seu amic, el republicà Ametller, pogués arribar fugitiu a Girona, on se li va expedir el passaport per a anar a França.

CINQUÈ EXILI

FUGIDA A FRANÇA

Des de Perpinyà després de recollir algunes pertinencès escrigué al general D. Hermenegildo Cevallos:

Excmo. Sr.: Escapado milagrosamente de una muerte tan ignominiosa como segura, he venido aquí a pedir justicia. Deseo se me diga oficialmente si tengo necesidad de justificar mi conducta. En el primer caso, pido una copia auténtica de la causa sorda que se me había formado y que se dé orden al Sr. Comadira para que me devuelva inmeditamente con todo lo que contenía una pequeña cartera, de la que se apoderó y lo demás corre de mi cuenta. En el segundo caso, espero que tanto V.E. como S.A. sabrán lo que les toca, debiendo tener muy presente que mi honor y mi conciencia no los sacrifico por nada ni por nadie. José Estartús.

Als quinze dies va tornar a Espanya, i fixà la seva residència a Barcelona, Allí romangué fins la proclamació de la República, pel febrer de 1873.

INTENT DIPLOMÀTIC

Amb l'esperança que D. Carles canviaria d'orientació, se'n va tornar a França, disposat encara a defensar la Causa per la qual combaté més de quaranta anys i que en aquells moments semblava l'única manera de salvar Espanya.

Estartús, que tenia bones amistats amb els republicans, volia aprofitar el seu federalisme per a facilitar la tornada al sistema foral català, i amb aquest fi va treballar prop de D. Carles, perquè acceptés tal com volia en Cabrera, una monarquia constitucional que, a la caiguda de la República, pel seu caràcter pacifista, tindria el suport d'ambdós bàndols.

Frustrades les esperances, el Cel, els designis del qual són inescrutables, va fer que el rei Alfonso XII s'assegués al trono de *San Fernando* sense vessament de sang, el 29 d'agost de 1874.

Aquest venturós esdeveniment i la temeritat de D. Carles el varen convèncer, al final, que hauria de seguir els passos i els consells d'en Cabrera.

TRACTAT DE PARÍS

L'any 1875, a la primavera de març, es va acollir al tractat de pau firmat per l'Excm. D. Ramon Cabrera, que reconeixia Don Alfonso XII.

Era el Tractat de París o *Proyecto de Arreglo*.

Des de França, Cabrera i Estartús varen redactar les proclames en les quals expliquen als seus partidaris els motius patriòtics per a demanar la pau i posar fi a una guerra tan inútil com estèril. A tal proposta s'hi adherien els caps superiors i una llarga llista de comandaments, en la qual al final figurarien quasi la totalitat (veure *Memorial*).

FI DE LA GUERRA

Per disposició d'en Cabrera va passar a Catalunya, per treballar a favor de la pau, sota les ordres de l'Excm. Sr. Capità General, que el va destinar a la ciutat de Girona on va prestar serveis com a tinent coronel fins a l'acabament de la lluita.

La influència de l'escisió cabrerista va semblar que minava les passions, fins a avenir-se tots plegats al pacte de l'hostal de la Corda el 6 de maig de 1875.

Després de la pèrdua d'Olot i la Seu d'Urgell, el veterà general Castells es féu càrrec del comandament.

Destituït Savalls, abandonat i malvist pels seus, que l'acusaven d'haver-se venut, des de Camprodon, dissimuladament, va passar la frontera, sense poder atrapar-lo els qui, en volien fer-ne un mal mercat.

Amb aquest final, es complia el que digué Estartús en presentar la dimissió: que sense armes ni recursos, tota resistència seria una temeritat; que abans de retirar-se, alguns, amb pocs miraments, s'omplirien les butxaques.

I com si l'Estartús ho pressentís, davant de la possibilitat de no cursar el seu Memorial s'ha complert la seva dita de *que deixà al temps el cuidado de justificar la seva conducta*.

Lligant el passat amb el present, el dia 23 d'agost de 1992, el poble de Sant Privat i l'Ajuntament de la Vall d'en Bas, en homenatge, li aixequen un monòlit en un bell passeig, anomenat *Avinguda del General Estartús*.

A D. CARLOS DE BORBON

SEÑOR :

El Mariscal de Campo D. José Estartus que suscribe, tiene que dirigir á V. M. con respeto, pero con dignidad y franca libertad cristiana, la expresion de un sentimiento doloroso.

Por espacio de cuarenta años he peleado bajo la bandera gloriosa de Dios, Pátria y Rey; sin que los reveses de la fortuna entibiaran mi fé, ni los agravios y las injusticias de que he sido blanco algunas veces debilitaran mi lealtad y constancia.

Creí encontrar en V. M., en su gobierno y en su sistema militar, religioso y político, un Dios sinceramente adorado, una Pátria enaltecida y una Monarquía digna del respeto y amor de los pueblos: acudí á mi puesto de honor en esta confianza, pero confieso que me he engañado, y con la marcha que V. M. sigue ciegamente, no veo otro resultado inmediato que la ruina de España.

Sobre la persona de V. M., sobre el título de una legitimidad dinástica estan la Religion, la Pátria y el Trono que són bases fundamentales de mi creencia; y como la ley de Dios me manda obedecerle á Él antes que á los hombres, por elevados que sean, me despido con lágrimas en los ojos, pero con voluntad resuelta y conciencia tranquila del servicio y de la bandera de V. M.: y lo hago á la luz del dia, para que lo sepan los amigos y compañeros de armas, que hasta hoy han seguido mi voz y mis consejos.

Fiel á mis principios de toda la vida, en los que pienso morir, voy á defenderlos, hasta donde pueda y alcance, pacífica y légalmente bajo la bandera del Rey Católico de España D. Alfonso XII. No he de ser yo, hijo humilde de la Iglesia Católica, mas exigente que el Sumo Pontífice y los Obispos españoles, que han bendecido á aquel jóven Príncipe. Yo lo acepto y lo reconozco, y me protesto su leal súbdito, como lo he sido de V. M. mientras creí que la bandera de mi partido no peligraba en sus manos.

Ademas de mi lealtad á los principios y mi conciencia política y religiosa, me mueve á dar este paso el noble y patriótico ejemplo del ilustre general Don Ramon Cabrera, Conde de Morella, á quien parece destina el cielo para salvar honrosamente á su partido, y prestar á su Pátria el mas eminente de los servicios; la paz y la union de los Españoles, que todos deseamos.

Dios conceda á V. M. la clara luz y el ánimo sereno que necesitan en situaciones críticas como es la suya, los que aspiran á ser Reyes, para cumplir su santa ley de paz y de amor poniendo término á una guerra estéril que será, si se prolonga, la muerte de la Pátria.

Bayona 26 de Marzo 1875

José ESTARTUS

Bayonne.—Imp. P. CAZALS, place du Réduit